

Bálint Angelika

„A nyomornak nincs mit kockáztatnia”

A kriminalizáció logikája a szegénység 20. század eleji ábrázolásaiban

A 19. és 20. század fordulóján a társadalom peremhelyzetben élő tagjairól szociális riportok tudósítottak. Elemzésük lehetőséget teremt az általuk közvetített szegénység-fogalom, illetve az ehhez társított értékítélet vizsgálatára. A riportok tanulmányozása egyúttal arra is rávilágíthat, hogy a társadalmi problémákra érzékeny szerzők miképp tapasztalták meg a nagyvárosi szegénységet, hogyan reflektáltak e jelenségre, és milyen formában adták tovább az általuk megszerzett tudást közönségüknek.

A riporterek a szegénység fogalmát sok esetben a fenyegetettség érzetével, valamint a bűnözéssel kötötték össze. Jelen tanulmány tárgya ennek a képzettársításnak az elemzése: Tábori Kornél, Székely Vladimir, Balla Jenő és Antal Gézáné műveit alapul véve azt az érvrendszert vizsgálja, amelynek segítségével alátámasztották a nélkülözés és a deviancia összetartozását. Az elemzés alapja a riportokban kialakított szegénység-fogalom vizsgálata, mivel a meghatározáshoz elválaszthatatlanul kötődik a nélkülözők megítélése, bírálata is. Az érdekes és érdemtelen szegények megkülönböztetése, mely gyakorlat a kora újkor óta része a szegénységet övező diskurzusnak, a vizsgált korszakban is általános eljárás volt. A kategorizálás gyakorlata kapcsán felmerülő kérdés, hogy miképp viszonyult a nélkülözést a bűnözéssel egybemosó narratíva ehhez a különbségtételhez. A szövegek elemzése így rávilágíthat a kriminalizálás logikájára, illetve a sztereotípiák kialakulásának, rögzülésének módjára.

Tudósítások a szegénységről

A nagyváros társadalmi problémáiról tudósító riportokra Perényi Roland meghatározását alapul véve alkalmazom a szociális riport kifejezést.¹ Ezek a tudósítások legtöbbször terepmunkán alapultak, a szerzők személyes élményeiket, adatgyűjtéseik eredményeit könnyedén befogadható irodalmi formában, gyakran a szenzációkra kihegyezve osztották meg olvasóikkal.

Magyarországon az 1890-es évektől jelentek meg hasonló írások, közülük a legnépszerűbbek a Tábori–Székely szerzőpáros munkái voltak. Tábori Kornél a *Pesti Napló* bűnügyi tudósítójaként kezdte újságírói karrierjét. 1905-től szociofotókat készített

¹ A műfaj jellegzetességeiről, történetéről lásd: Perényi 2014.

több lap számára (*Vasárnapi Újság, Tolnai Világlapja, Az Érdekes Újság*).² Tábori a szegénységet valamennyi művében a kriminalitással kötötte össze. A bűnözők iránti érdeklődésének kialakulásához saját tapasztalatai is hozzájárultak. Fiatalkorára visszaemlékezve beszámolt első fővárosi útjáról, mely során a Gellért-hegy egyik barlangjában két hajléktalan kirabolta őt. A visszaemlékezés szerint mindez meghatározó élmény volt pályája szempontjából. A történetet ifjúkori emlékként írta le, melyben a rablók módszerein túl a Gellért-hegy átalakításáról is beszámolt. Leírása a múlt és jelen között éles ellentétre mutat rá, miszerint a veszélyes, csavargóknak, rablóknak otthont adó barlangok helyén kápolna épült. Tábori saját szerepét hangsúlyozta, visszaemlékezése szerint figyelemfelkeltő riportjai hatására kezdődött meg a terület rendezése. A történet végén egy börtönben tett látogatása során találkozik egykori támadójával, akinek szerepe saját múltjára visszatekintve felértékelődik: „Nem éreztem iránta semmiféle ellenséges ösztönt, se haragot, se bosszúvágyat. Már csak azért sem, mert némi akaratlan része volt abban, hogy kriminalista lettem.”³

Tábori Kornél és Székely Vladimir közösen készített riportjait a *Bűnös Budapest* ciklus kiadványaiban publikálták. Székely Vladimir 1896-tól a fővárosi rendőrség munkatársa, rendőrfogalmazó, 1918-ig a rendőrség sajtóirodájának vezetője volt.⁴ Köteteik fő témája a bűnesetek tipizálása, illetve Budapest ismeretlen, rejtélyes világának bemutatása. A sorozat első része *Bűnös Budapest* címen jelent meg, ezt követte a *Nyomorultak, gazemberek* című kötet.⁵ Ez utóbbi íráson keresztül tanulmányozható a szegények kriminalizálásának logikája, a gondolatmenet szerves része a nyomor mibenlétének és a szegények életmódjának ismertetése. A riportokban a szerzők rendőrségi razziaik, nyomozások során szerzett tapasztalataikból merítettek, élményeik forrásként szolgáltak a tipikus karakterek kialakítása során. Az elbeszélésmód irodalmi jellegű: a valóság írói képzelettel való kiegészítését példázza az anekdotikus hangvétel, a motivációkat elemző értekezések, illetve a történetekben szereplő párbeszéddek, melyek funkciója a legtöbb esetben a szerzőpáros érvelésének igazolása. A kötetben szereplő történetek hitelességét a személyes tapasztalat hivatott biztosítani, az elbeszélés módja az olvasást, a befogadást segíti elő. Ezzel a kettősséggel indokolták a sajtóban megjelent kritikák a kötetek népszerűségét, illetve erre hivatkozva ajánlották a könyveket az olvasóik figyelmébe.⁶

² Albertini 2005: 129.

³ PIM Kt, V. 4741/227/1–35. I.

⁴ Buzinkay 2005.

⁵ Tábori–Székely 1908.

⁶ OSZK 160/88. A *Bűnös Budapest* és a *Nyomorultak, gazemberek* című kötetekről megjelent kritikákat Tábori Kornél gyűjtötte össze. A gyűjteményben az alábbi lapok írásai találhatóak: *A Hír, A Nap, A Polgár, Az Újság, Budapest, Budapesti Hírlap, Budapesti Napló, Egyetértés, Magyar Hírlap, Magyar Esti Lap, Friss Újság, Független Magyarország, Magyar Nemzet, Népszava, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Új Hírek, Aradi Közlöny, Tolnai Világlapja, Csendőrségi Lapok, Új Idők, Közbiztonság, Arad és Vidéke, A Hír, Szegedi Napló, Aradi Közlöny, Függetlenség, Temesvári Hírlap.*

Szintén a budapesti szegénység bemutatásával foglalkozik Antal Gézáné *Túl a palotákon* című könyve. Ebben a kötetben a szerzőnő a pesti nyomortanyákról készített riportjait gyűjtötte össze. Antal Gézáné (1858–1925), születési nevén Opzoozer Adél Sofia Cornélia, hollandiai származású író volt.⁷ Férjét, Antal Gézát⁸ az utrechti egyetemen ismerte meg, majd követte Magyarországra. A szerzőnő eltérő nézőpontból közelített a szegényekhez, mint Tábori: „*Szeretem a szegényeket, mert a szegénység olyan nagyon szomorú.*”⁹

A kötet előszavában megfogalmazott gondolatok alapján a szegénység romantikus változatát tárta olvasói elé. Az emberbaráti megközelítés ellenére azonban Antal Gézáné mégis elismerte, hogy ez a világ ijesztő, tagjai zárkóztak – álruhát kellett öltenie ahhoz, hogy szóra bírja őket. A kezdeti szimpátiát a riportokban a megrökönyödés és az ítélkezés hangja váltja fel. Tábori Kornélhoz és Székely Vladimírhez hasonlóan Antal Gézáné is saját élményeit foglalta riportokba, álruhában tett útjain végzett megfigyeléseit osztotta meg olvasóival. A szerzőnő azonban nem tipizálta a szegényeket. Könyve ehelyett élethelyzeteket mutat be, személyes történeteket mesél el.

Balla Jenő *Bűn és nyomor* című könyvében egy „*irgalmassági razziáról*”¹⁰ írt, a riport a rendőrség éjszakai rajtaütéseit követi nyomon. A tudósítás szerint a rendőrség ezen éjszakai akciójának célja a szegények helyzetének megsegítése volt. A nevezett razziák követésére ugyanis a társadalom befolyásos tagjait is felkérték (a szerző nem nevezte meg, hogy pontosan kikről is van szó), az ő figyelmüket kívánták a szegények és a jótékonykodás szükségessége felé fordítani. A riport elsősorban nem a potenciális jótékonykodók nézőpontját jeleníti meg, azonban néha egy-egy megjegyzés arra utal, hogy a nyomor és a polgári normák hiánya megrökönyödést váltott ki a jelenlevőkből. A gyermekek sorsát látva mindez együttérzéssel is párosult, a résztvevők elsősorban rajtuk próbáltak segíteni. A Balla Jenő által bemutatott út ezáltal mintegy keveréke volt a rendőri felügyelet gyakorlásának és a jótékonykodásának.

A szegénység képe a szociális riportokban

A szegénység fogalma

A szegény, mint kategória nem egyértelmű, többféleképpen definiálható fogalom. A különböző megközelítési módokat Spéder Zsolt *A szegénység változó arcai* című

⁷ Gulyás 2002: 787.

⁸ Antal Géza (1866–1934) teológus, református püspök.

⁹ Antal 1913: 3.

¹⁰ Balla 1909: 9.

munkájában ismerteti.¹¹ Az összehasonlító elemzés kiindulópontja, hogy bár a szegénység egyértelműen a társadalmi hierarchia legalsó szintjén elhelyezkedőkre vonatkozatható, a szegények és nem szegények közötti határvonal meghúzása ennek ellenére elkerülhetetlenül szubjektív döntés, nincs ugyanis objektív definíció. Spéder rámutat az értelmezések sokféleségére, melynek függvényében változik a szegények számának, arányának meghatározása is. Az egyes megközelítések a jövedelmi helyzetet, az életkörülmények számszerűsíthető adatait tekintik kiindulópontnak, minimumértékek megállapításával határozzák meg az elemi létszükséglet feltételeit. Fontos differenciáló tényező a munkához való viszony. A munkanélküliség alapvető törésvonalat képez, azonban ez a megközelítés sem oldja meg a definíciós problémát; a 19. században megjelenő új szegénység jellemzője, hogy nem a munka hiányából származik. Robert Castel a bérmunkáról szóló monográfiájában ezt a jelenséget a munka új társadalmi szervezetéből, a szabad munkából vezeti le, és az iparosodás következményének tekinti.¹² A szegény-nem szegény közötti különbség kimutatható a normák felől közelítve is, továbbá vizuális jegyek alapján is megragadható:

„Noha mind a jómódnak, mind a szegénységnek vannak egyértelmű, szemmel látható jelei – kertes családi ház, kiváló autó, márkás ruházat az egyik oldalról, hajléktalanság, hiányos öltözet, gondozatlan külső a másik oldalon-, a társadalom tagjainak jelentős hányada a két említett pólus közötti kontinuum jegeit mutatja.”¹³

Szegénységi küszöb kijelölésétől a fenti érvelésből kiindulva eltekintek, helyette a kor normáit elemzem a szociális riportokon keresztül. Az alábbiakban azt vizsgálom, miképp kísérelték meghatározni a riportok szerzői a szegények csoportját, illetve igyekszem rámutatni a környezetábrázolás szerepére deviáns szegények képeinek kialakításában.

Tábori Kornél és Székely Vladimír a munkavállalás felől közelített a kérdéshez, könyveik szereplői a „kétes existenciák”,¹⁴ akik nem rendelkeznek biztos állással, állandó keresettel, a polgári normák szerint tisztességtelen úton tesznek szert bevételre. A csoport megnevezésére sajátos fogalmat alkalmaztak: „A Csikágói ember ugyanaz a főváros társadalmában, ami a spekulációszülte és krachot szülő Csikágói házcsoport a főváros épületei közt.”¹⁵

¹¹ Lásd: Spéder 2002.

¹² Castel 1998: 97.

¹³ Spéder 2002: 51.

¹⁴ Tábori–Székely 1908: 5.

¹⁵ Tábori–Székely 1908: 5.

A Csikágó megnevezés eredetileg egy városrész, a Csömöri út (ma Thököly út), a Damjanich utca, az Aréna út (ma Dózsa György út) és a Rottenbiller utca által határolt terület, fogalmával a szegénység és a bűnözés asszociációja párosult.¹⁶ A szerzők a városrész nevét alkalmazták az általuk tanulmányozott csoportra. A megnevezés lakóhelytől független, kapcsolatot a „spekuláció” és a „krach” teremt a városrész és a „kétes existenciák” csoportja között. A szerzők a könyv fejezeteiben felvonultatott típusokat kifejezetten a nagyvároshoz kapcsolták, vidéken szerintük a társadalmi kontroll akadályozza ezek kialakulását, továbbá úgy gondolták, csak a fővárosban ölthet egyedül olyan méreteket a nyomor, hogy képes életre hívni az általuk megjelenített foglalkozásokat.

A kötetben bemutatott foglalkozástípusok veszélyes voltát indokolja, hogy munkaköri velejárójuk a csalás és a megtévesztés. Ezek közül jó néhány jogi megközelítés szempontjából is bűnözésként értelmezhető, mint például a prostitúció (amit a kötetben a homoszexualitás következményeként tárgyalnak a szerzők), a biztosítási csalás, az okirat-hamisítás, a hamiskártyázás és a zsarolás. Ide tartozik a koldusdoktor foglalkozása is, akihez testük megcsonkításának igényével fordulnak páciensei, a szánalomkeltő látvány fokozásától magasabb bevételt remélve, illetve maga a koldulás is. Ebbe a kategóriába sorolhatóak a „szénhullajtók,” akik a szemet szállító kocsiokról kampós végű bottal lopják le az árut, illetve a kutya-tolvajok, akik később a becsületes megtaláló szerepében tüntetik fel magukat pénzjutalom reményében. A felsoroltakon túlmenően „kétes existenciának” számít minden olyan munka, ami az emberek megtévesztésével jár: például az áru feltűnő dicséretével vevőket becsalogatni a boltba vagy szép hölgyek társaságával alkoholfogyasztásra bírni az áldozatot (ehhez a tevékenységhez nem egy esetben prostitúció is társult). Más foglalkozások esetében kevésbé értelmezhető a kriminalizálás, ide tartoznak a gesztenyeárusok, a hókaparók, a magándetektívek, a kávéházakban a kabát-tolvajokra figyelő fizetett vendégek. Esetükben a bűnözői hajlam képze a nélkülözés kényszerítő erejével hozható összefüggésbe, mely kérdés részletes tárgyalására a későbbiekben még kitérek. Nem célom a szerzők típusait további kategóriákba sorolni, csupán a bűn és nyomor fogalmának időben is eltérő értelmezési lehetőségeire igyekeztem rávilágítani.

Antal Gézáné riportjaiban nem határolja körül a szegények csoportját, az általa használt szegénységfogalom a nélkülözők és a jómódúak szembeállításában értelmezhető:

*„A belső városban fényes bál zajlik, százezreket érő ékszereket hordanak
Budapest szép asszonyai; odakünn a barakkban két pint borért adja el
feleségét a Kacsintáné veje...”*

¹⁶ Lásd: Valló: 2013.

A milliomos lánya fényes esküvőjét tartja; a gyermekbírószágon pedig találkoznak anyák és leányaik. Anyák, akik még egyszer el akarják adni fejletlen leányukat, – leányok, akik már a maguk kezére akarnak kereshetni... Gazdagot temetnek; díszes méltósággal halad a pompes funébrés felvirágzott kocsija; tompán kopog a lovak patkója a Maglódi-úton, viszi az éjszakában a furgon az ingyenhalottakat. Dúsgazdagok tengeri fürdőre indulnak kényeztetett gyermekeikkel; a proletárgyerek egy félkerekes-korcsolyával nyaral a Mária Terézia-téren... Automobilon robognak az Andrássy-úton; – az Angyalföld ifjúsága is kocsin utazott egyszer; mert jött a háziúr és butorszállító kocsin kilakoltatta az egész házat...

*Milyen más bánatok és más örömeik!*¹⁷

Az ellentétek hangsúlyozása a leírás részeként végigkíséri a szöveget. Az éles kontraszt alkalmazása a vizsgált korszakban általános formája volt a szegénység ábrázolásának, a nagyvárosi lét negatívumaira utaló „modern Babilon” megnevezés mellett jellemző szófordulat a „csillogó nagyváros sötét világa” kifejezés is. A szegények és gazdagok szembeállítását a riportokhoz hasonlóan a képi ábrázolások esetében szintén tetten érhető.¹⁸

Antal Gézáni elöszavából érzékelhető a szegények és gazdagok életmódbeli eltéréseiből fakadó feszültség; az anyagi helyzet az erkölcsi felfogás eltorzulásával, a polgári normák elvesztésével párosul. A nyomor szétzilálja az emberi köteleket, ebben a környezetben teljesen máshogy működnek a társadalom intézményei, mint a bíraskodás, a család, a temetés vagy akár a gyász.

A kétfajta életmód szembeállítására utal a kötet címe is, a riportok szereplői „túl a palotákon” élnek, ez a kifejezés azonban korántsem a földrajzi elkülönülésre vagy távolságra utal. Az említett kontrasztos ábrázolás része a paloták tövében meghúzódó viskók motívuma.

A két ellentétes környezet fizikai közelségben történő bemutatásának eszköze a palotákat építő szlovák munkások motívuma. E szerint az impozáns házak építői a bércszárnyák zsúfolt lakásainak ágybérletében, kunyhókban, nyomortelepeken húzzák meg magukat – Antal Gézáni könyve külön fejezetben értekezik róluk.¹⁹ A szlovákok viszonylag nagy arányban képviseltették magukat a Budapestre érkező migránsok között: az 1870 előtt bevándorló népesség 20-25 százalékát tették ki.²⁰ Többségük az északi hegyvidéki megyékből érkezett (Árva, Liptó, Turóc, Hont, Szepes), elvándorlásuk hátterében a tőkés háziipar válságba kerülése állt. 1880 után a szlovákok fővárosba áramlásának intenzitása csökkent, egyidejűleg

¹⁷ Antal 1913: 4.

¹⁸ Albertini 1997: 15.

¹⁹ Antal 1913: 129–131.

²⁰ Faragó 2008: 54.

megnőtt az Amerikába irányuló kivándorlás.²¹ 1880-ban a szlovák anyanyelvűek aránya a főváros népességéhez viszonyítva 6,1% volt, a későbbiekben ez az arány folyamatosan csökkent; 1910-re már a felénél is kisebb volt. A fővárosban élő szlovákok 80%-a a proletariátushoz tartozott, ipari munkások, napszámosok és házi-cselédek voltak.²² Az 1880-as évektől jelent meg az a nézet, mely a hajléktalanságot a szlovák etnikummal azonosította, mindez összefüggésben állt a hajléktalankhoz társított negatív előkép megerősítésével. A veszélyt jelentő emberek csoportját a társadalmon kívül élőknek tekintették. Ennek a logikának megfelelően nem tarthattak a nemzeti közösséghez sem, azaz nem voltak magyarok.²³ A marginalizálódott szlovákok helyzetét a fenti gondolatmenet a csoport valamennyi tagjára kivetítette. Az otthontalan, nyomortanyákon élő szlovákok képe hozzájárulhatott ahhoz a Gyáni Gábor által leírt folyamathoz, mely a századfordulóra a nacionalizmus megerősödéséhez, a nyelvi és kulturális sokszínűséggel szembeni ellenérzéshez vezetett: „A nacionalista érzelmek és diskurzusok 20. század eleji burjánzása abból a sokakban gyökeret vert, félelemérzettel vegyes aggodalomból táplálkozott, amelyet a szláv és zsidó »idegenek« irritáló jelenléte keltett bennük.”²⁴

Antal Gézáné riportjaiban a szegények és gazdagok világa között éles szakadék húzódik, a szegénység kívülálló, felületes szemlélők számára kiismerhetetlen. Ő maga álruhába öltözve vegyült el közöttük, hogy aztán felfedezéseivel tájékoztatást nyújtson a közönségnek, rávilágítva egyúttal a társadalmi problémák által okozott feszültségekre, a szegénységben rejlő veszélyekre is.

Balla Jenő könyvében szintén hangsúlyos e két világ szigorú elhatárolása. Krecsányi Kálmán detektívőnök a kötethez írt előszavában mutatott rá a társadalmi különbségek jellemformáló vonatkozására:

„Az emberiség társadalmi és szociális érdekeiért, jogaiért harcoló tudósok azt vitatják, hogy az emberek az egész föld kerektségén mindig és mindenhol egyformák [...] A tudósok ezen teoriája azonban az életben, fájdalom, csak annyiban igaz, hogy az ember, mint az összemberiség egyetlen példánya, egymáshoz külsőleg tényleg hasonlít, egyebekben azonban, amint az olvasó azt ezen füzetke szerzőjének az élet nyomorultjairól szerzett tapasztalatainak leírásából is látni fogja, óriási úr választja el egyik embert a másiktól és különösen a szegényt a gazdagtól.”²⁵

²¹ Katus 2010: 253–254.

²² Katus 2010: 273.

²³ Lénárt 2006: 137–147.

²⁴ Gyáni 2008: 68.

²⁵ Balla 1909: 3.

Krecsányi azonban nem fejtette ki, hogy ténylegesen miben is nyilvánul meg ez a különbség: a válasz Balla Jenő írásában, pontosabban a bemutatás módszerében keresendő. Balla speciális helyekre látogatott el: a főváros azon negyedeibe, ahol biztos lehetett abban, hogy szegényeket talál. Balla Jenő hivatkozott kötete tipikus példája a térbeli elhelyezkedést alapul vevő tájékoztatói gyakorlatnak, mely módszer kifejezetten a nagyvárosi életformához kötődik. Az urbanizáció folyamata a társadalmi és gazdasági átalakulás mellett radikálisan megváltoztatta a hétköznapi viselkedésformáit és a városi térben való tájékozódást is. A jelenséget a korábbi intézményes jelrendszer eltűnése indokolja, melynek hiányában a város lakóinak új információs rendszert kellett kialakítaniuk. Mindezek következtében a nagyvárosi életformának a térben való eligazodás elengedhetetlen feltételévé vált.²⁶ A metropoliszok forгатagában az egyes személyek, csoportok külső megjelenés alapján történő azonosítása bizonytalanná vált, a csoporthatárokat lehetetlen volt külső jegyek alapján megállapítani. Az eligazodás ennek következtében térbeli elrendezésen alapult, a legfontosabb orientációs pont a városi tér szerkezete volt. Az egyes társadalmi csoportok térben is elkülönültek egymástól, a szegregáció elválasztotta és el is rejtette egymás elől a különféle rétegeket. Budapesten nem figyelhető meg olyan éles elkülönülés, mint a nyugati nagyvárosokban. A városnak mégis voltak olyan meghatározott terei, ahol hangsúlyosabban jelen voltak a szegények, illetve olyan városrészek, melyet a városlakók mentális térképe a szegénység világaként tartott számon. Balla Jenő idézett leírása alapján határozta meg Perényi Roland azokat az utcákat, városrészeket, amelyekhez a kortársak a bűnözésnek egy-egy tipikus megjelenési formáját kapcsolták.²⁷ Balla Jenő szegénységfogalmában a földrajzi meghatározottság domináns, a jelenséget azonban nem csak a város egyes helyszíneire köti, hanem az e negyedekben található környezeti és lakásviszonyok is befolyásolják:

„A külvárosok hatalmas bérkaszárnyaiban uralkodó életet kell tanulmányoznunk, hogy megtaláljuk a bűnbeesés okait, és közvetlenül lássuk, hogyan népesül be a bűnöző társadalom. Az első lépésnél már belébotlunk a nyomorúságba. Budapest speciális lakásviszonyai alaposan hozzájárulnak a nyomor és inség kidomborításához.”²⁸

A nélkülözés és a bűnözés kapcsolata eltérő formában valamennyi idézett kötetben megjelenik, a szegénységhez kapcsolt sztereotípiaként. A szerzők szegénységről alkotott képének azonban ez csak eleme, de nem kiinduló alapja. Műveikben

²⁶ Gyáni 1998: 33.

²⁷ Perényi 2012: 287–290.

²⁸ Balla 1909: 48.

mozaikokból áll össze a szegénység képe, a sokszínűséget a szerzők mégis egységként kezelik, valamennyien eltérő tényezők segítségével teremtenek koherenciát. A Tábori és Székely által bemutatott tarka világot a munkához való viszony foglalja egységbe, de nem a munka megléte vagy hiánya az osztályozás alapja, még csak nem is a jövedelmi szintet tekintik meghatározónak, hanem az adott munka „tisztetségét” veszik alapul. Kiindulópontjuk, hogy a felsorolt tevékenységek üzésére egyedül a nélkülözés és a kényszer adhat okot, ezen gondolatmenet a szegények kriminalizálását is megmagyarázza.

Antal Gézáné ellentétpárokra alapuló meghatározását az életmódra vonatkozó meglátások egészítik ki, a mindennapi viselkedés, az adott helyzetekre válaszoló adott reakció egyaránt jellemzi a kívül rekedtek csoportját.

Balla Jenő látásmódjában a térbeli meghatározottság a domináns, ezen túlmenően a környezetnek tulajdonít determináló szerepet. A kötetben a szegénység tipikus előfordulási helyei nem csupán térszerkezeti szempontból értelmezhetőek, lakástípusok és intézmények is ide tartoznak. A következőkben az életmód, lakókörnyezet és bűnözés összekapcsolásának módját vizsgálom.

Helyszínek, a lakókörnyezet szerepe a jellemzésben

Antal Gézáné és Balla Jenő a szegénység helyszíneit felkeresve a nyomor tipikus megjelenési tereit tárták fel: *„Járok a tömeglakásokban, a barakkokban, az éjjeli menedékhelyen, a cselédutányokon, a kórházakban, a zsidóvárosban, a morgueban.”*²⁹

Mindketten ellátogattak a hajléktalanok menhelyére. Ezen intézményi kereteken túl a szegények jellemző környezete a zsúfolt, rossz fizikai állapotban levő lakások, illetve a nem lakhatás céljából készült épületek. A rossz lakhatási körülmények bemutatásával mindkét szerző a fővárosban jelentős méreteket öltő lakáshiányra és az ezzel együtt járó tömeglakások problémájára reflektálnak.

A 19. század második felében a budapesti lakáshiány az európai átlag felett volt, bár a nyugati fővárosoknak is hasonló problémákkal kellett szembenéznük. Míg a statisztikusok és politikusok a számok felől közelítették meg a lakhatási problémák kérdését, a riporterek eszköztárában a vizualitásnak jutott hangsúlyos szerep.

Balla Jenő leírásában a házak állapotának fontos szerepe van a lakásviszonyok javítását sürgető, illetve a lakásuzsorát kritizáló érvelésben. A bemutatott épületek esetében már külső ránézésre is szembeötlő hiányosságok tapasztalhatóak: az oldalai nyitottak, a tető hiányos, a lakás legelemibb funkcióinak sem felelnek meg, a természet viszontagságaitól sem óvják meg az ott élőket, inkább látszik *„baglyok és denevérek szállásának”*,³⁰ mintsem emberi otthonnak. A beszámolóban a

²⁹ Antal 1913: 3.

³⁰ Balla 1909: 10.

megdőbentés ereje az épületek eredeti funkciójából is ered: Balla Jenő téглаégető kemencékbe, fáskamrákba, istállókba és bedeszkázott ereszaljban kialakított lakásokba kalauzol. A legtöbb épületben a lépcsők korhadtak, hiányzik a karfa, a folyosó hosszú, sötét és gödrös, az ajtók „sűrűn egymás mellett sorakoznak, akár egy fegyházban”.³¹

Az ajtók mögött feltáruuló látvány plasztikusan fejezi ki a lakhatási gondok természetét:

*„Már az első lakás látása megrendíti az embert. Az egész lakás négy méter hosszú, három méter széles. Kis, négyszögletes nyílás képezi az ablakot. Konyha, ebédlő, hálószoba együtt van. Az egyik sarokban a takaréktűzhely, tele mosatlan edénnyel; a falak körül ágyak, szalmazsákok, ruhákból, rongyokból összerótt fekvőhelyek; ládák, néhány szék és asztal képezik az egész bútort. Ezek a lakások főleg éjszakai nyugvóhelyül szolgálnak és ezért is a legfontosabb bútordarab az ágy. Penetráns, rettenetes levegő tölti be a szobát. Amerre néz az ember, szenny, piszok, bűz. A szobában kötelek vannak végighuzva s rajtuk szárad a frissen mosott ruha. Még padlásul is szolgál a kis ürge-lyuk.”*³²

A látvány megrendítő, ám a döbbenetet nem csupán a szoba telítettsége okozza. Az ablak csupán egy kis nyílás, ami egyrészt azért problémás, mert így nem jut fény a szobába – a sötétséget a „mennyezetről lelógó bádóglámpa”³³ csak kevésbé képes ellensúlyozni – másrészt a szellőztetésre sem alkalmas. E hiányosság káros következménye a kellemetlen szagokon túl az egészségügyi veszély: kellő szellőztetés hiányában a falak penészesedni kezdenek, az elhasznált levegővel karöltve a lakás a járványok melegágyává válik. A zsúfolt lakásokban uralkodó rendetlenség, a tisztátalanság a leírásokban nem csupán a fizikai viszonyok következménye, a szerző az itt élők mentalitásával is összefüggésbe hozta a higiéniai szempontból veszélyes környezet kialakulását. Ellentétként Balla beszámolt egy „hajdan jobb napokat látott”³⁴ családról: az özvegy gyermekeivel egy istállóban lakott, ennek ellenére rendet és tisztaságot tartottak otthonukban, sőt, szobájuk falát még kép is díszítette.

A leírásban a szoba bútortája jelzi a helyiség funkcióit: a (mosatlan edényekkel teli) tűzhely, illetve a vizespad a konyha, az ágyak a hálószoba, a székek és az asztal az ebédlő képzetét keltik, míg a száradó ruhák a padlás hiányára utalnak. A funkciók ilyenén keveredése szöges ellentétben állt a polgári lakásnormákkal.

³¹ Balla 1909: 12.

³² Balla 1909: 12–13.

³³ Balla 1909: 19.

³⁴ Balla 1909: 24.

(Az említett özvegy e tekintetben is ellenpéldát nyújt, ő az istállóban is megőrzi az elkülönülés igényét: az egyik szobában alszanak, a másikat vendégszobaként használják.) Az elsődleges szerep azonban a hálószobai minőségé, jellegzetes a legfontosabb bútordarab, azaz az ágy kialakítása, illetve feltűnő annak hiánya, melyet szalmazsákokkal, rongykupacokkal igyekeznek pótolni. Az ágy és a takaró hiánya jelzi, hogy a berendezés még a legalapvetőbb funkciókat sem látja el.

A lakbérdrágaság további megtestesítője a leírásokban az ágybérlet. Az egyébként is kicsi és rossz állapotú szobákat kívülállókkal kényszerülnek megosztani az itt élő családok, „*a szoba minden zugában mozog valami*”.³⁵ Ágy azonban az ágybérletnek sem mindig jut, viszont fizető vendégként előnyöket élvez, ő kapja a takarót, míg a családtagok rongyokon osztoznak meg.³⁶ A rossz lakhatási viszonyokat a szerző összefüggésbe állította a családi viszonyok és az erkölcsi értékek romlásával: „*Idegen férfiak, nők egy rakáson, szeméremérzés nélkül fetrengenek a rongyokon, a munkától teljesen kimerülve, meggyötörve*”.³⁷

A 19. századtól a privátszféra elkülönítése (aminek a ház vagy a lakás biztosított teret) a közsférától fontos elemévé vált a főváros közép- és nagypolgári mentalitásának,³⁸ és erre a tömeges lakások egyértelműen alkalmatlanok voltak. A jelenség kiemelése alkalmat adott az illetékesek meggyőzésére arról, hogy a lakásügy kérdésében sürgős lépésekre van szükség. A rossz lakásviszonyok azonban nemcsak a legszegényebbeket érintették. A polgári középosztály tagjai saját bőrükön is megtapasztalták a zsúfoltságot és a magánéleti tér szűkösségét, még ha ez esetükben nem is jelentkezett olyan súlyos tünetekkel, mint az alsóbb osztályoknál. Ezt a szűkösséget oldotta fel a kávéházak intézménye, mely nyilvános térként adott lehetőséget az egyéni elkülönülésre.³⁹

Balla Jenő leírásában a lakások rossz fizikai állapota, és a lakáshasználatnak a középosztály szempontjából tekintve megdöbbentő módja egyrészt a szegénység kifejezője, másrészt a bűnözés előidézője. Ez a környezet „elpusztítja az emberrel született szépérzékét”,⁴⁰ az ágybérlet jelenléte felbontja a családi kötelekeket. Az elkülönülés lehetőségének hiányában a legintimebb tevékenység is nyilvánosság előtt zajlik, ami károsan befolyásolja az erkölcsöket. Az itt élők kiábrándulttá, elkeseredetté válnak, az erőszak mindennapos jelenséggé válik, az ilyen környezetben nevelkedő gyermekeknek pedig már esélyük sincs arra, hogy másféle életet éljenek.⁴¹

³⁵ Balla 1909: 20.

³⁶ Balla 1909: 19.

³⁷ Balla 1909: 13.

³⁸ Gyáni 1998.

³⁹ Gyáni 1998: 86.

⁴⁰ Balla 1909: 49.

⁴¹ Balla 1909: 49.

A fenti érvrendszer a hivatalos szociálpolitikában is megjelent, az otthon hiányának Bárczy István és Ferenczi Imre is erkölcspszttító, kriminalizáló hatást tulajdonítottak.⁴²

A környezet sivárságának hangsúlyozása Antal Gézáé művében is megtalálható: „Üres, csupasz, nyirkos a szoba, bútor alig van benne, csak néhány szék, egy láda és egy asztal a szoba közepén.”⁴³

Míg Balla Jenő leírásában a túltelítettség a jellemző, ebben az esetben a higiéniai viszonyok hangsúlyozása mellett a bútorok hiánya, az üresség jelzi a szegénységet. Antal Gézáé a szükséglakásokba is ellátogatott:⁴⁴

„A Lenke-úti barakkban egy nagy terem négy-öt részre van felosztva. Itt nincsen látható korlát, de mégis mindenki pontosan tudja a maga helyét. Ami ilyen szabályszerűen elosztja őket: az a rang, mely itt kellően kidomborodik. A kályha mellett van a legjobb hely, ez az arisztokráciáé. És így tovább, rangban lefelé. Az ajtó melletti kuckó, oda különösen télen, már csak a proletárok proletárja jut...”⁴⁵

Antal Gézáé a barakkokat a hajléktalan lét előszobájának tekintette, valamenyny lakó sorsát reménytelennek látta. Különlegességgként hívta fel a figyelmet arra, hogy még itt is mintegy természetes úton kialakulnak a társadalmi különbségek. A státuszok a szobában elfoglalt helyekhez kötődtek, a hierarchia létrejöttében a szobában egyedülként megnevezett berendezési tárgy, a meleget adó kályha játszott meghatározó szerepet.

Antal Gézáé és Balla Jenő is ellátogatott a hajléktalanok menhelyére. Míg Balla razzia során kereste fel az intézményt, Antal Gézáé álruhába öltözve gyűjtött tapasztalatokat a kényszerű éjszakai szálláshelyről.⁴⁶ A menhely bemutatásában is jelen van a kötetre jellemző kettős ábrázolásmód, a szegények és gazdagok világának szembeállítás. A hangnem ezúttal azonban ironikus, a menhely lakói rongyos ruháikat őrzik, féltik egymás elől. Az anyagi javak hiánya egyben érzelmi sivárság kifejezője: a hajléktalanság elpusztítja az emberi érzelmeket, erényeket, számukra

⁴² Lásd: Bárczy 1909; Ferenczi 1910.

⁴³ Antal 1913: 137.

⁴⁴ A szükséglakásként funkcionáló fabarakkokat a fővárosi hatóságok a járványok elkerülése és a zsúfoltság enyhítése végett építtették, azonban ezek a kezdetektől nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A lakhatási problémák felszámolására nem voltak alkalmasak, a zsúfolt és pincelakásokhoz hasonlóan szintén rossz higiéniai viszonyok alakultak ki bennük.

⁴⁵ Antal 1913: 109.

⁴⁶ Budapesten a korszakban a Hajléktalanok Menhelye Egylet kezelésében négy menhely működött. Az első épületet 1883-ban állították fel a Rottenbiller utcában (7. kerület), 1888-ban adták át a 8. kerületben az Alföldi utcai, 1892-ben a Szegényház utcai (2. kerület), majd 1893-ban a külső Váci úti (6. kerület) menhelyeket.

már csak az elhasznált ruhadarabok bírnak jelentőséggel. A hálótermekben szorosán a fal mellett sorakozó ágyak vasrudakból és szalmazsákból álltak, egy-egy párna és pokróc tartozott hozzájuk. Antal Gézáne viszolygott a helytől, az ágyba nem mert belefeküdni, az egész épületben a „szegénység szagát”⁴⁷ érezte. Balla Jenő ezzel szemben a menhelyek tisztaságát hangsúlyozva éles kontrasztba állította az intézményt a korábban részletezett zsúfolt lakásokban uralkodó viszonyokkal. A felvétel menetét Antal Gézánehoz hasonlóan írta le, kitérve a tisztálkodásra vonatkozó részletekre is: „A szekrényfiókban elzárják a menhely lakójának cipőjét és kalapját, azután mindenkit a fürdőszobába vezetnek. A földszinten is, emeleten is van több fürdőszoba. Minden embernek meg kell fürödni.”⁴⁸ A hálótermek leírásában az ágyakon kívül egyéb bútordarabot is említ: „Az ágy felett polc van. Erre teszik a ruhájukat. Még az alsóruhát is le kell vetni. Egészen levetkőzve fehetnek csak az ágyukba a menhely lakói.”⁴⁹

Balla leírásában a ruhák elzárását higiéniai megfontolások indokolják: a szálláskereső ruhái, használati tárgyai feltehetőleg szennyezettek, emiatt abban nem használhatják az ágyakat, testüket is meg kell tisztítaniuk lefekvés előtt. A 19. század végén és a 20. század elején a hajléktalanokról, illetve szegényekről folytatott diskurzus hangsúlyos elemei voltak a tisztaságukkal kapcsolatos kifogások, amit gyakran párhuzamban állítottak a lélek tisztaságának kérdésével.

A bűnözéshez vezető út Tábori Kornél és Székely Vladimír *Razzia* című előadásában

Míg a szerzőpáros összegyűjtött riportjait tartalmazó könyvekben legtöbbször leíró jelleggel ábrázolta a bűnözés és a szegénység kapcsolatát, addig az Urániában tartott előadássorozat keretei között ennek a folyamatnak a fokozatait, összefüggéseit is boncolgatták.

A *Razzia* című darab premierjére 1911. november 7-én került sor, 1913-ban még műsoron volt. Az előadás keretében a fényképekhez a szerzők magyarázatot fűztek, történeteket meséltek a képek szereplőiről, és a gyűjtőmunka tapasztalatait is megosztották közönségükkel. A teljes előadás komplex elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért jelenleg csupán a szorosan a témához kapcsolódó rész kerül bemutatásra.

A bűn fogalmát, valamint eredetét a második, *A bűn lejtőjén* címet viselő felvonás járja körül: „*Mi a bűn? Voltaképp nyomor. Lelkinyomor.*”⁵⁰

⁴⁷ Antal 1913: 25.

⁴⁸ Balla 1909: 28.

⁴⁹ Balla 1909: 28.

⁵⁰ OSZK Kt. 160/78.

A szerzők nem elégedtek meg a szegénység és a bűnözés definiálásával, sajátos érvrendszert alakítottak ki, bemutatva a nélkülözéstől a normaszegésig vezető folyamatot. Ennek első lépése a munkanélküliség által okozott frusztráció: az alkalmazást kereső napszámos ideális esetben először a munkaközvetítőhöz, majd a különféle jótékonyági intézményekhez fordul, azonban a szöveg rámutat a társadalmi intézmények diszfunkcióira is: a legtöbb nélkülözőnek ezek nem tudnak segíteni. Ezt a kiszolgáltatottság-érzetet tették meg felelőssé a bűnözői életmód kialakulásáért: „*Hajlik a büszke derék, puhul a kar, s aztán belül a koponya rejtelmes rostjai közt is végbemegy a folyamat, amely úgy megváltoztatja a világfelfogást.*”⁵¹

A kilátástalanság ebben a kontextusban hosszú távon a társadalmi normák elértéktelenedéséhez vezet, a nélkülözés felülírja ezeket a szabályokat. Az érintettek lelkében a szerzők szerint mindez haragot és gyűlöletet teremt, egyetlen céljukká a túlélés válik: „*A nyomornak nincs mit kockáztatnia. Mert az éhes ember vörösen lát, és az élet, a drága élet olcsó, ha a nyomor viszi a vágóhídra, vagy a börtön falai közé.*”⁵²

Tábori és Székely a nélkülözés veszélyei kapcsán a társadalompolitika módszereit is kritizálta, ironikus stílusban vonta kétségbe a pusztán rendőrségi intézmények hatékonyságát, mivel azok figyelmen kívül hagyták az okozati tényezőket, csupán a következményekre koncentráltak. Az elzárást és kitoloncolás elhibázott lépésnek tartották, mivel ez nem tett különbséget az önhibájukon kívül utcára kényszerült koldusok és a dologkeverő csavargók között, pedig a korszak szegénypolitikáját ez az elkülönítés határozta meg. Arra a problémára is rámutattak, hogy börtönbe került gonosztevők társaiktól új módszereket tanulhatnak, így az elzárás ahelyett, hogy csökkentené a kriminalitás veszélyét, tovább növeli azt. A szerzők felhívták a figyelmet azokra is, akik az ingyen koszt-kvartély reményében igyekeztek börtönbe kerülni. Ez a gondolatmenet a szegények kriminalizálásának egyik visszatérő motívuma, mely szerint már csak azért is képesek bűncselekmény elkövetésére, mert a börtönben szálláshoz és meleg ételhez jutnak. Tábori a dologházak intézményét hiányolta, véleménye szerint az elítéltek munkára fogása lenne a megfelelő megoldási stratégia.

Az idézett szociális riportok ráirányították olvasóközönségük figyelmét a társadalmi problémákra, egy számukra ismeretlen világot tártak fel, annak fenyegető veszélyeit hangsúlyozva. A riportok a szegénység szélsőséges ábrázolásával a probléma súlyosságára mutatnak rá, így a korabeli társadalomkritika elemeit tükrözik. A

⁵¹ OSZK Kt. 160/78.

⁵² OSZK Kt. 160/78.

szegénységet ábrázoló technikák sajátosságaiból kifolyólag a művekben a sztereotipizálás és a kriminalizálás folyamata szintén megragadható.

A szegények környezetének a szerzők determinatív szerepet tulajdonítottak, a leírásokban a lakáskörülmények elrettentő, feszélyező légkört teremtenek: egyfelől a lakás különböző funkcióinak egy zsúfolt légtérbe történő összevonása okozza ezt az érzést, másrészt a berendezés hiányosságai, a tárgyak állapota utal erre. A fekvőhelyek megosztása által kialakult zsúfoltságnak erkölcsromboló hatást tulajdonítottak. Ezt egyrészt a tisztaság hiányával indokolták – ami egyúttal a lelki tisztaság hiányát is kifejezte a szövegekben –, másrészt az idegenek jelenlétét tették felelőssé: az ágybérlok befogadása által az otthon tömegszállássá alakult, ezáltal gyengítette család intézményét. A rokoni érzelmek és összetartás gyengülését különösen a gyerekek szempontjából tartottak veszélyesnek. A nélkülözés és a gyakori konfliktushelyzet állandó feszültségeket teremtettek, Tábori Kornél és Székely Vladimír a *Razziában* leginkább ezzel a lelki állapottal érvelt a szegények kriminalitása mellett.

Bár a beszámolókból megjelenik az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetése, a bűnözés szempontjából ez a felosztás kevésbé hangsúlyos: a szociális riportok szerzőinek szemében valamennyi nélkülözőt egyaránt fenyegette a bűnözővé válás veszélye, tekintet nélkül arra, hogy önhibájukból, vagy azon kívül kerültek válsághelyzetbe. Különbségtétel mindössze annyiban érhető tetten, hogy a nőket és gyerekeket jellemzően áldozatként kezelték. Valamennyi vizsgált riportban a társadalom felelősségét is hangsúlyozzák a szerzők: a képmutatás, a problémák figyelmen kívül hagyása, vagy téves kezelése vezet a deviáns viselkedésformák kialakulásához.

FORRÁSOK

Levéltári és kéziratári források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
OSZK 160/78
Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár
PIM V. 4741/227/1–35. I.

Nyomtatásban megjelent források

Antal Gézané 1913: *Túl a palotákon: pesti riportok*. Dick. Nap Ny., Budapest.
Balla Jenő 1909: *Bűn és nyomor*. Wodianer Ny., Budapest.

Bárczy István 1909: *Bárczy István előterjesztése a tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok tárgyában*. Budapest.

Ferenczi Imre 1910: *Közszégi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények*. Kilián, Budapest.

Tábori Kornél – Székely Vladimír 1908: *Nyomorultak, gazemberek*. Nap Ny., Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Albertini Béla 1997: *A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig*. Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét.

Albertini Béla 2005: Az első magyar szociofotó „album”. *Budapesti Negyed* (13.) 1–2. 119–142.

Buzinkay Géza 2005: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*. (13.) 1–2. 7–30.

Castel, Robert 1998: *A szociális kérdés alakváltozásai: a bérmunka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.

Faragó Tamás 2008: *A múlt és a számok: Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. BFL, Budapest.

Gulyás Pál 2002: *Magyar írók élete és munkái*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum, Budapest.

Gyáni Gábor 2008: *Budapest – túl jón és rosszon: a nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág, Budapest.

Katus László 2010: Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András (szerk.) *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Napvilág, Budapest. 247–287.

Lénárt Imre 2006: A társadalmi szemléletváltás fordulópontjai a hajléktalanok megítélésében. *Etnographia* (117.) 2. 137–147.

Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában: a budapesti bűnözés társadalomtörténete, 1896–1914*. Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L’Harmattan, Budapest.

Perényi Roland 2014: Nyomor, bűn, deviancia. A nagyváros szociális problémáinak kép(-telenség)e a 19–20. századi szociális riportokban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 39. 105–126.

Spéder Zsolt 2002: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Valló Judit 2013: *Képzelt Csikágó*. Budapest, VII. kerületi Önkormányzat, Budapest.